

ՀԱՅ ՎՐՁԻՆԸ ԵՒ “ԱՄԵՆԱԼԻ ԲՈՒՐԱՍՏԱՆԸ”

«... Կասարեցի գամեցալի Բուաստանս ի Ռ. եւ ի ԼԳ. ամին, ի քաղաքն որ կոչի Համիր .. ի Հայրապետութեան Հայոց Տեառն Տեւ Առաքելին^(*), ի Ս. Արուսեայն Էջմիածնի»:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ

Նպատակս չէ եւ ձեռնհասութենէս վեր է գիտնական վերլուծումն ընել հին դարերու Հայ վրձինին: Կ'ուզեմ միայն լոյս աշխարհին աւանդել զեղարուեստասէրի մը թոռացիկ տպաւորութիւններն ու խորհրդածութիւնները զորս այս տողերը գրողը ունեցեր է յաճախ մեր նախնեաց մանրանկարչական հանճարին հանդէպ:

Այս հանճարի ամբողջական յղացումը, արուեստին բոլոր հետաքրքրաշարժ պէսպիսութիւններով, բոլոր ինքնայատուկ ճառագայթումներով, դուք կրնաք գտնել մեր հին ձեռագիր աւետարաններուն մէջ ընդհանրապէս: Յաճախ «ամենալի Բուրաստան»ներ են արդարեւ անոնք, որ դարերու մաշող ու քայքայող ժանիքներուն զէմ կրցիր են բոլորովին անվթար պահել ու պահպանել հայ գեղարուեստի այդ թանկագին բեկորները կամ նմոշները: Սովորական գերքեր չեն եւ ո՛չ իսկ գիրքեր են անոնք: Աւելի՛ խորհրդաւոր եւ երբեմն ալ հրաշագործ ոգիի մը թանձրացումներն են անոնք, որոնց հանդէպ հայ բարեպաշտութիւնը կը տածէ մասնաւոր գուրգուրանք, ակնածանք ու հաւատք: Հայ գիւցազներու նման անոնք ալ ունին իրենց հրաշապատում գրոյցները:

Համբերատար ու ներհայեցող հոգի մը, ներդաշնակութեան սիրահար սիրտ մը, վառ ու ստեղծագործ երեւակայութիւն մը, համա-

գրող միտք մը յաջողեր են յաճախ այդ մանրանկարներուն մէջ զնել այնպիսի տաք շունչ մը, կենդանի աւիւն մը՝ որ անխարդախօրէն թարգմաներ են զանոնք ոգեւորող Խորհուրդը: Այդ Խորհուրդը (mystère), թէեւ ըստ ինքեան անանձնական, կը կրէ սակայն դրոշմը զանոնք արտադրող խորհրդանշանապաշտ (symboliste) հոգիին: Վասն զի արուեստը ճշմարիտ արտայայտութիւնն է այն սերտ առնչութեան՝ որով բնութիւնն ու մարդկային Եսը կը գործակցին իրարու: Երագող միտքը, աւելի կամ պակաս չափով, միշտ ալ ունեցեր է այդ արուեստը, երազն ըլլալով արծուեթոյն երեւակայութեան զիւտարար խուզարկութիւնը բնութեան ճոխ ու թաքուն զանձարանին մէջ:

Գեղեցկին հրապոյրը եւ ապա գեղեցկութեան ճաշակը հասարակաց են ամէն ժողովուրդներու: Անոնք աւելի հին են քան կրօնական զգացումը կամ անոր չափ հին: Անոնց ակնադրբիւրը գուցէ պէտք է փնտռել սեռային ընտրութեան մէջ: Գեղեցկութեան ճաշակն է որ՝ իր կարգին՝ ծնունդ է տուեր արուեստին, —գեղարուեստին: Այդ արուեստը այնքան աւելի է զարգացեր, բովանդակալից է դարձեր ու կատարելագործուեր, որքան զեղադիտական զգացումները աւելի են փափկացեր, նրբացեր ու բիւրեղացիր եւ զեղադիտական ըմբռումները աւելի մշակուեր, ընդլայներ ու խորացեր: Միջավայրն ալ, իր բոլոր եղանակաւորումներով, այն կախարդական ազդակն է՝ որուն բարամունքի անդիմադրելի մազնիսացումին տակ անհրաժեշտօրէն կը ծիածան-

(*) վաղարշապատեցի Գրիգոր ԺԲ. Կաթո. ղիկոսի կողմէ նշանակուած երկու աթոռադէրձներէն մէկը՝ որ Էջմիածնի գիւղէն էր:

ուին ճաշակներն ու արուեստները, — հանձարի ցոլքերը:

Գեղարուեստը, ինչպէս բոլոր արուեստները, գերազանց արտադրութիւնն է խանդավառ ու ստեղծագործ երեւակայութեան: Անկը պատկերացնէ՝ հրաշալի երանգաւորումներով՝ արուեստագէտին ներքին էութիւնը ձայնի, զոյնի ու ձեւերու ներդաշնակ ու խորհրդաւոր թրթռումներով: Արուեստագէտ է անոր ոչ միայն կ'ըմբռնէ այդ ներդաշնոյթը եւ կը թափանցէ այդ խորհրդաւորութեան — իրերու ներքին ճշմարտութեան — այլ նաեւ կըրնայ մարմնաւորել զանոնք: Իրաւունք ունի ինքիքօ Թէրրի արուեստը սահմանելու իբրեւ «հանձարի երփնեւրանգ ցոլքը»: Պէտք է աւելցնել, սակայն, թէ մարգարէաշունչ ոգի մը միայն կը հնարաւորէ այդ աստուածային ցոլացումը: Առանց այդ ամենաթափանց ոգիին՝ արուեստագէտը պիտի դառնար լոկ արուեստասէր մը:

Երեւակայութիւնն ինքնին պատկերացում մ'է: Բայց արուեստագէտին մէջ այդ պատկերացումը կարծես աւելի ենթակայական է քան առարկայական: Առարկաները կը դադրին հոն լոկ ձեւեր ու տարազներ ըլլալէ: Անոնք կը դառնան խօսուն ու արտայայտիչ, շնորհիւ այն խորհուրդին՝ զոր ամէն իր, առերեւութապէս ամենէն անտպաւորական անգամ, կը ծածկէ իր մէջ եւ զոր արուեստագէտը կը յաջողի տեսնել ու յայտնաբերել: Արուեստագէտին եւ իրերուն միջեւ ներքին գէմ-յանդիմանական հաղորդակցութիւն մը կ'առահանովէ այդ յաջողութիւնը:

Նկար մը, ուր արուեստը դրած ըլլայ դրոշմն իր կատարելութեան, խորիմաստ այլ հարազատ մարմնացումն է երեւակայութեան, այսինքն երազող հոգիի այն ամենաթափանց պըպտումներուն՝ որոնցմով բոլոր ըղձալի աշխարհները, բոլոր քնարական ներդաշնակութիւնները, իրենց բովանդակ խորհուրդներովը, երանգներովն ու նրբութիւններովը կուգան երեւան: Նկար մը հրաշալի յայտարարն է գինք յղացող արուեստագէտի հոգիին: Այնտեղ կարելի է կարգաւ հոգեկան հսկայ աշխարհ մը՝ իր ամենաբարդ եւ զրեթէ անբուսական մանրամասնութիւններով: Զի արուեստը անվախճան է:

Վրձինը, որ կը ծնի այդ մարմինը, առաջ

է քան զբիւլը՝ Գիրն իսկ նկար մըն է նախ քան բեւեռ մը կամ տառ մը ըլլալը:



Թող ներուի մեզ այս շեղումը, որ անհրաժեշտ է նաեւ հայ արուեստի լուսաբանութեան համար:

Տարակոյս չկայ թէ հայ երեւակայութիւնն ալ, վառվռուն ու պատկերալից, ունեցեր է իր արուեստները:

Նոր ու վարկածային ճշմարտութիւն մը ըսած չենք ըլլար եթէ զիտել տանք թէ բաղմաստուածեան աւելի քան միաստուածեան կրօններու մէջ է որ արուեստը ունեցեր է եւ կրնար ունենալ աւելի բազմազանութիւն եւ երփնեւրանգութիւն ամէն սեռի յղացումներու: Սեմական երեւակայութիւնը, երբայականը գլխաւորաբար, սահմանափակուելով Եհովայի տարամերժ պաշտամունքին մէջ եւ որդեգրելով տեսակ մը արհամարհանք որ է կենդանի արտայայտութեան դէմ՝ քարի կամ պաստառի վրայ, շատ բան կորսնցուց անշուշտ պատկերներու այն ճոխութենէն՝ որով օժտուած պէտք էր ըլլալ իր հեթանոսական (բազմաստուածեան) շրջանին մէջ: Յունական գեղարուեստը, որ ա՛յնքան զմայլելի երանգաւորումներով է բնորոշուած, ծնունդ է աստուածներու այն հսկայ ու պատկառելի կահառին՝ ուր հելլէն ստեղծագործ երեւակայութիւնը իր բարձր յղացումներն է մարմնաւորեր:

Հայը, իբրեւ մէկ հարազատ եւ ինքնուրոյն շոտաւիղը հնդեւրոպական մայր-բունին, եթէ չունեցաւ քոյր ցեղի մը՝ հելլէն մտքին թոխչքի բարձրութիւնն ու յղացքի խորութիւնը, կրցաւ սակայն ինքն ալ աւելի երկար ատեն պահել իր բնատուր ընդունակութիւնը՝ խոյս տալու գոյներու տաղտկալի միօրինակութենէն: Քրիստոնէութիւնն իսկ, որ սեմական միապաշտական բունէն էր իր ծագումն առեր, իր յաղթանակներուն հետ կրօնական բարոյական գետնին վրայ, ունեցաւ նաեւ իր պարտութիւնները գեղադիտական մարդին վրայ, ինչպէս հնդեւրոպական այլ ցեղերու՝ նաեւ հայկական իրականութեան մէջ:

Գիտենք թէ Արեւմուտքի մէջ հեթանոս Ելլազային յաջորդեց քրիստոնէայ Խտալիան:

Ժողովրդի ալ, սակայն, իր կարգին ունեցաւ իր վերածնունդը: Լէոնարտո տա Վինչիներ, Միքէլ Անճէլօներ, Ռաֆայէլ Սանցիօներ լոյս-աշխարհ եկան Ապոլլոգորներու և Զեւքսիսներու, Պոլիգնոտներու և Պարհասիոսներու տեղ: Իրցաբանական հին ներշնչումները, թէև փոխանակուած էին սուրբգրական նոր ներշնչումներով, բայց իտալական հանճարը չէր կրցեր բոլորովին հրաժարիլ այն իսկական գեղարուեստական շնորհէն զոր հին վարպետները, ա՛յնքան անդիմադրելի հմայքով մը, կտակեր էին անոր: Ստոյգ է որ խստակրօն բարոյականութիւն մը, զգաստութեան թերեւս թիւր ըմբռնումով մը, յափշտակեր էր արուեստէն սրբազան մերկութեան մը բովանդակ մանրամասնութիւնները, բայց նախահայրերու ոգին անոնց վրձիններուն դեռ կուտար անզաղտնապահութեան մը յանդդոնութիւնը՝ հին յղացումները թափանցիկ շրջարշններու տակ պատկերացնելու:

Հոգին դժուար կը փոխէ իր էութիւնը:

Տարբեր չէ կարելի մտածել հայ հոգիին համար:

Հայ մանրանկարչութիւնը այս տեսակէտով զուրկ չէ շահեկանութենէ:

Հետաքրքրական պիտի ըլլար անշուշտ որ մասնագէտներ երեւան բերէին բոլոր այն պատմական և հոգեբանական փոփոխութիւնները անցմէ անցեր է հայ նկարչական արուեստը անհրաժեշտօրէն:

Որմանկարը նախատիպն ըլլալով բոլոր նկարներուն՝ անհաւանական չէ որ հայ կրօնաշուշ երեւակայութիւնն ալ իր աստուածներն ու հաւատալիքի բոլոր առարկաները պատկերազրամ ըլլայ նախապէս իր մեհեաններու պատերուն վրայ: Այս ճաշակն ու արուեստը իրենց վերջամիացութիւններն են ունեցեր արդէն քրիստոնէական վանքերու սեմերուն վրայ: Հեթանոսութենէ քրիստոնէութիւն փոխանցման շրջանը ոչ մէկ կասկած թէ մեր արուեստագէտ հայրերուն հրիտակեր է մեր դիցապաշտ պապերու նկարչական շնորհն ու յղացումները, էութեան անշունչ փոփոխութեամբ, չըսելու համար նոյնութեամբ և միայն տարագրի փոփոխութեամբ:

Սպիտակամօրուս պատկառելի ծերունին, որով հայ վրձինը, հոգ չէ թէ օտար ազդեցութիւններու տակ, կ'անձնաւորէ Հայր-Աստուա-

ծը, մի՞թէ չի մատներ դրոշմը երեւակայութեան մը՝ որ երբեմն Արամազդ հայր-աստուածը կամ աստուածներու հայրն է յղացեր: Եղջերաւոր ու պոչաւոր դեմքը, որոնցմով մեր վանքերու որմերը կամ եկեղեցիներու վարագոյրները մերթ կուտան մեզ դժոխքի ուրուանկալը, չե՞ն յիշեցներ մեր նախահայրերու երեւակայած թղպաներն ու ալքերը: Թերեւս եղաւ ժամանակ մը՝ երբ Անահիտի դիմագիծը, արուեստագէտներու երեւակայութեան մէջ կենդանի, ծառայեց որպէս նախատիպ Աստուածամօր հայկական նկարներուն:

Ամէն անգամ որ առիթն եմ ունեցեր դիտելու հայ վանքի մը որմանկարները կամ աւետարանի մը մանրանկարները, միշտ ալ այն տպաւորութիւնն եմ ունեցեր թէ կը զրտնուիմ հեթանոս-քրիստոնէական շունչով ու շնորհով օժտուած երեւակայութեան մը արտադրութիւններուն առջեւ: Ոգիները, թրջունները, կենդանիները, բոյսերը, արաբանկարները (arabesques), այս բոլորն ունին հեթանոսագործմ սրբութիւն մը և բազմաստուածեան ներշնչում մը: Սխալ է՝ անշուշտ խորհիլ թէ Լուսաւորիչ կրցաւ կամ ուզեց խաւարեցնել հայ արուեստը, փճացնելով արուեստի բոլոր գործերը: Վկայ աւետարանները, որոնց լոյսով հայ վրձինը պատրաստեր է իր ամենալի բուրաստանները, իր սքանչելի մանրանկարները:

Այդ աւետարաններէն մէկը ես տեսայ Մշոյ Ս. Յովհաննու մենաստանին մէջ: Տասնեկեցերորդ դարու հայ վրձին մը այդ աւետարանի առաջին էջերուն վրայ է փոխադրել իր «Ամենալի Բուրաստան»ը: Կ'ըսեմ փոխադրել է, վասն զի հաւանաբար ան ընդօրինակութիւն մըն է լոկ, քանի որ զարդանկարներու լուսաբանութիւնը Շնորհալիի կողմէ եղած կը նկատուի գիրքին մէջ:

Հետաքրքրութեան համար այստեղ կը դնեմ այդ նկարներէն մէկ քանիններուն նկարագրութիւնը՝ զոր հապճեպով արձանագրել եմ յուշատէտրիս մէջ Ս. Յովհաննէս այցելութեանս առիթով 1913 Հոկտեմբեր 5/18ին:

Ահա ատոնք.—

1.— Եզեկիէի տեսիլը քոբար գետին վրայ:

2.— Գուշակունի մարգարէից.— Հինգ կարգ, ընդ ամէնը քսանեւինը մօրուսաւոր և անմօրուս անպելս անձեր, որոնց մէջ կը նշմարուի նաեւ Աստուածածինը՝ մանուկ Յիսուսը զոր-

կած: Մէջտեղ բարձրացած է ծառ մը, հաւանաբար աղամաթղենի, վերջաւորուած չորս տերեւներով՝ որոնց վրայ նստեր է Մարիամ: Աջակողմը, վերէն վար կարդով, տասներկու եւ ձախակողմը երեք անմօրուս մարդիկ եւ անոնց մօտ, զոյգ-զոյգ, — բաց ի՛ վերէն վար հաշուելով՝ երկրորդ կարգէն՝ որ երեք է, — տասներկու անձ, որոնցմէ երեքը անմօրուս անպէս: Ծառին տակ ընկողմնած է մօրուսաւոր մը, աչքերը զոյ՛ իբր այն թէ կը խոկայ, գլուխը բարձր՝ հանգչեցուցած աջ թեւին եւ մաշկեակը քաշած մինչեւ գլուխը:

3.— Մարիամի աւետիսը. — Հրեշտակին ձեռքը կայ երկար սլաք մը:

4.— Յիսուսի ծնունդը. — Այս նկարին տակ կայ հետեւեալ բաւական հետաքրքրաշարժ պատկերը: Բաժակած եւ ամանի մը մէջ նըստեր է Յիսուս, որպէս թէ անթարի վրայ նըստած պուտտան եղած ըլլար: Զախակողմը ծնրադրեր է կին մը, ձեռքը բռնած աղանեղութիւն շիշ մը՝ որուն բերնէն կը վազէ հեղուկ մը, հաւանաբար իւղ: Կնոջ ետին կը տեսնուին երկու այլանդակ դառներ՝ որ կը նային հակառակ ուղղութեամբ: Յիսուսի ձախակողմը նստեր է անմօրուս մարդ մը՝ ձեռքերն երկարած դէպ ի բաժակը: Ասոր ետեւ, առանձին, նայնպէս նստեր է մօրուսաւոր մը՝ որ, ձեռքը մօրուսին, կը նայի վերեւի պատկերին:

5.— Պայծառակերպութիւն. — Յիսուս, իր երկու կողմերն ունենալով Մովսէս եւ Եղիա, Զախակողմինը անմօրուսանպէս:

6.— Ղազարու ցարութիւն. — Մարիամ եւ Մարթա իրենց ձեռքերուն վրայ են վերցուցած Յիսուսը: Ղազարոս անմօրուս անպէս:

7.— Դրախտը. — Այնտեղ կը տեսնուին չորս գետերը, ծառ մը՝ որու վրայ թռուներ են չորս թռչուններ: Արգարներու հոգիները հոն ներկայացուած են թռչուններու երեւոյթին տակ:

8.— Խաֆակի զոյճ:

9.— Յիսուսի քառամսորեայ գալուստը:

10.— Յիսուսի մկրտութիւնը. — Յիսուս մինչեւ վիզը ջուրին մէջ ընկղմած:

11.— Կանայի նարնիքը. — Հետաքրքրական: Թաղակիր արնգահար մը հօս, քշոցակիր մը հոն: Ուրիշ մը կանգնած է կարասած եւ ամանի մը առջեւ, ուսկից զուրս կ'ելլեն երեք

բոյսեր: Մեկուսի աթոռի մը վրայ բազմեր է լուսապսակաւոր մը:

12.— Անդամալոյծի բժշկութիւնը եւ Պետրոսի նաւէն դուրս կանչուիլը:

13.— Յիսուսի երուսաղէմ մուտքը:

14.— Ոտնուալ:

15.— Յիսուս կալանաւորուած Պիղատոսի առջեւ:

16.— Պետրոսի ուրացութիւնը եւ խաչափայտը կրելը:

17.— Խաչելութիւն:

18.— Թաղում:

19.— Դժոխքի աւերումը եւ Ադամի ազատութիւնը:

20.— Յարութիւն. — Յիսուս չ'երեւիր, միայն դերեղմանին մօտ կանգնած է աւետաւոր հրեշտակը:

21.— Համբարձում:

22.— Հոգեգալուստ:

Եւ դեռ ուրիշներ:

Կը ցաւիմ որ միջոց չեմ ունեցեր արձանագրելու ըստ նկարները, առնելու անոնց ամբողջական նկարագրութիւնը եւ քիչ մը աւելի խոր ուսումնասիրելու այդ «Բուրաստան»ը:

Այս բոլոր մանրանկարներուն մէջ աւելորդ պիտի ըլլար անշուշտ փնտել այն բարձր շունչը՝ որ կը բնորոշէ ժամանակակից արուեստը: Անոնց մէջ կը պակսին գլխաւորաբար լոյսի նրբութիւնները, խորքի խորհրդաւորութիւնը, արտայայտութեան ցայտուն ու խօսուն եղանակաւորումները, հոգեբանական վայրկեաններու կենդանի յայտնաբերութիւնը, շարժումներու աշխուժութիւնն ու շնորհալիութիւնը, գիծերու անսղիւտ ներդաշնակութիւնը, մանրամասնութիւններու տրամաբանական դասաւորումը, յղացումներու զուտ գեղազիտական դրոշմը, անանուն յարացոյցի մը հմայիչ քողաւորումը: Եւ այս պակասները կը բացատրուին, սակայն, ասորում այն միջավայրով եւ կեանքի այն պայմաններով՝ որոնք կը բաժնեն անցեալը ներկայէն եւ հանճարները հանճարներէն: Յետոյ, կայ հիմք մը՝ ուր հանճարներն ու արուեստները կը ծածկուին յաճախ, առանց կարենալ՝ բնականոն փթթումով մը եւ աստիճանական զարգացումով մը՝ հասնելու իրենց վախճանական բարձրութեան: Վասն զի ասոր համար անհրաժեշտ է հող եւ արեւ:

Հայ հին գեղարուեստը հրաշալիօրէն կը ներկայացնէ այդ հիմքը: Հակառակ այն օդատպաշտ ձգտումին, որով արուեստագէտը — թող ներուի ինծի այդ բառով որակելու մեր լաւագոյն մանրանկարիչները — կը չանայ կրօնա-բարոյագիտական շունչ մը տալ իր բոլոր յղացումներուն, այդ նկարներուն մէջ դուք կրնաք նկատել չափով մը նաեւ գեղեցկագիտական եթէ ո'չ զուտ, ինչպէս ըսինք, գոնէ կոհնելի վրձնում մը, զլիսաւորաբար գոյներու անվթար պայծառութեան, կենդանութեան, համադրութեան եւ ներդաշնակութեան մէջ: Դժուար չէ նաեւ նշմարել տեղանդակային այն ոգին՝ որով կեանքի խորհուրդները՝ հոգ չէ թէ կրօնաշունչ պատկերացումներով մարմին կը հագնին: Կը զգաս թէ այդ մարմիններուն վերեւ ալ երազ մը կը թեւածէ, երազ մը տարտամ, ստոյղ է, բայց ո'չ նուազ սրտազրաւ: Երազի այդ պատմութեան մէջ է որ մենք կը տեսնենք արուեստի քրիստոնէութիւնն ու հեթանոսութիւնը, մէկին բարոյագիտական դրոշմն ու միւսին գեղագիտական երանգը միախառնուած: Ահա թէ ինչպէ՛ս Աւետարանը հայ արուեստագէտի վրձինին տակ կ'ըլլայ նաեւ «Ամենալի Բուրաստան» մը:

Հարկ է ըսել անցողակի թէ հայ մանրանկարչական արուեստը բոլորովին գերծ չէ մնացեք նոյնպէս Արեւմուտքի միջնադարեան նոյնատիպ արուեստի ազդեցութենէն: Եթէ ճիշտ է թէ Կիլիկիան է եղեր զլիսաւոր օրրանը այս արուեստին՝ ինքնին կը հաստատուի նաեւ այս վարկածը: Չունենալով ձեռքի տակ հայ մանրանկարչութեան վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ՝ կը զգուշանանք երկարել սեփական ենթադրութիւններու շարքը: Միայն կը խորհինք թէ շատ քիչ ջանք թափուած է զուրս բերելու թրքահայաստանի վանքերու փոշիներուն տակ թաղուած — եւ այժմ, աւա՛ղ, անոնց աւերակներուն տակ հետախաղաղ կորսուած — մանրանկարչական այն գեղեցիկ գանձերը՝ որոնցմէ մէկն էր մեզ այս տողերը թելադրող Մշոյ Ս. Յովհաննէսի ձեռագիր թանկագին աւետարանը՝ իր «Ամենալի Բուրաստան»ով:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ

5 Յունուար 1921, Տրապիզոն
(Հանուած մեր «ՏԱՐՈՆԱՇՈՒՆԶ»)

ձեռագիր գործէն):